

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ЛЕКСИКАЛНИТЕ И СТИЛИСТИЧНИ
ПРОМЕНИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК ПРЕЗ ПОСЛЕДНИТЕ
СЕДЕМДЕСЕТ ГОДИНИ (ПО МАТЕРИАЛИ ОТ СБОРНИКА
„АЗ ЖИВЯХ СОЦИАЛИЗМА“)

Мариола Валчак-Миколайчакова
Познански университет „Адам Мицкевич“, Полша

LEXICAL AND STYLISTIC CHANGES
IN BULGARIAN LANGUAGE OVER THE LAST SEVENTY YEARS

Mariola Walczak-Mikołajczakowa
Adam Mickiewicz University in Poznan, Poland

Abstract. In 2004, a contest on memories of the Bulgarians from the period of socialism has been put online. Its effect is a book *Аз живях социализма* published by 45 Жанет, which collected 171 personal memories and stories submitted from all over the world. Their authors are people of different ages (from 82 to 21 years). They are, therefore, people using both in speech and in writing very diverse Bulgarian. Article aims to choose from the texts included in the book the most important features of language which are typical for specific generations of the Bulgarian language users. Observations are conducted on two levels: lexical and stylistic. The findings resulting from the analysis show how Bulgarian language evolved in the period after World War II, what its features should be regarded today as archaic, and which are the most recent phenomena.

Key words: български език, лексика, стилистика, промени

През 2004 година в интернет е проведен конкурс, посветен на спомените на българите за социалистическия период. Идеята да се създаде интернет портал, в който всеки да може да запише своите спомени за времето между 1945 и 1989 година е дадена от: журналистите Диана Иванова и Калин Манолов, писателя Георги Господинов и психолога Румен Петров. Като резултат от проведения конкурс издателство „Жанет 45“ публикува сборника „Аз живях комунизма“, в който са събрани 171 от изпратените от цял свят спомени и разкази. Авторите им са на различна възраст (от 21 до 82 години), макар че повечето от тях са млади и на средна възраст, което най-вероятно е свързано с факта, че по-младото поколение с лекота

използва съвременните мултимедийни средства за комуникация като интернет. А може би пък това да се дължи и на нежеланието на по-възрастното поколение да споделя своите лични спомени, да описва реалиите на живота по време на социализма или в липсата им на вяра, че някой въобще ще пожелае да чете лични впечатления на „обикновени хора“. Към това бих добавила и прозаичната човешка подозрителност към създателите на портала www.spomeniteni.org.

В увода на сборника „Аз живях социализма“ Георги Господинов засяга още един проблем, свързан с публикуването на кратките мемоарни записки, твърдейки:

Друг проблем е непрестижността на личния разказ според «сериозните», високи академични изследвания. Господстващата система ги намира тъкмо за «несериозни», частни, ненадеждни източници, виждайки в техния субективизъм най-големия грях към науката. Сякаш обективизмът на високата наука е изначално безвъпросен и неподлежащ на съмнение. (Господинов, съст. 2013: 13).

Що се отнася до настоящата статия, именно този субективизъм и личният тон на изказванията, поместени в сборника, ме накараха да се средоточа върху спомените на хората, които са решили да споделят преживяванията си с читателите – точно в тях би трябвало да се проявява живият, променящ се непрекъснато език, оформящ се след Втората световна война. Освен това може да се направи предпоставката, че щом възрастовият диапазон на авторите на публикуваните текстове е толкова широк (разликата във възрастта между най-младия и най-възрастния участник в конкурса е 61 години), то спомените им ще се различават не само по тона си, но и по използваната лексика и стилистични средства. От гледна точка на социологията, според която промяната на поколенията настъпва веднъж на 20-25 години, можем да говорим за книга, събрала спомените на две, а дори и на три поколения. Езикът е жива материя, която се променя много бързо под влиянието на различни външни фактори, затова и в такъв дълъг период начинът на изразяване и начинът на писмено конструиране на изказа неминуемо претърпяват промени.

Разбира се, трябва да си дадем сметка, че едно от задълженията на редакторите е било да обработят публикуваните материали, да ги „изгладят“ или поне да отстранят езиковите грешки и колоквиализмите, които биха могли да породят у читателите отрицателно отношение към пишещите. Независимо обаче от степента на евентуалното „поправяне“ на спомените (ако такова наистина е имало) в тях може да се открият някои важни езикови черти, характерни за определени поколения българи. Този факт не е нивелиран дори от това, че повечето от авторите на спомените са добре образовани хора и повечето от тях са упражнявали или упражняват професия, свързана с формулирането на писмени изказвания (журналисти, преподаватели, учители, адвокати, инженери, студенти и др.). В настоящата статия ще обърна

внимание на тези явления, които са важни за читател, за когото българският език не е майчин (т.е. читател, който не е *native speaker*), а е чужд език, присвоен на зряла възраст.

Днес порталът www.spomeniteni.org вече не съществува. Жалко, защото в книгата са отпечатани само малък брой спомени, подбрани грижливо от публикуваните в интернет страницата. Ако тя съществуваше, от нея щеше да може да се почерпи по-богат езиков материал, а следователно да се получи по-широк поглед върху повдигнатия въпрос.

Всички спомени, публикувани в сборника, са разпределени в пет раздела. Първите четири са посветени на поредните десетилетия на XX век, като се започне от 50-те години (оттук и заглавията „През 50-те“, „През 60-те“ и т.н.). Само последната глава, „Списъци на паметта“, съдържа „извънвременни“ текстове, които могат да се отнасят еднакво добре към едно, две или повече десетилетия. По естествен път, благодарение на тази организация на материала, спомените на най-възрастните участници в начинанието се намират в първите две глави на сборника.

Спомените, поместени в първата глава, т.е. тези, които се отнасят към 50-те години на миналия век, са писани нерядко в стила, характерен за онази епоха. Носят белега на административния език, издържани са в стила на изготвяните по онова време доклади и отчети, а понякога и официални биографи. Трудно е да не се обърне внимание на самия начин на представяне, на иницирирането на комуникацията чрез посочване на датата и мястото на раждане, а също така и чрез подаване на кратка характеристика на семейството. В социалистическото „безкласово“ общество социалният произход има изключително важна роля, понякога е решаващ за съдбата на младите хора. Навиците, придобити в онази епоха, са формирали следните изказвания:

- *Роден съм в град Криводол – бившето село Криводол, Врачанско, в изключително бедно селско семейство. Родителите ми бяха извънредно трудолюбиви хора. (с. 25)*

- *Родена съм през 1938 в Западна България. (с. 31)*

- *Роден съм на 13 октомври 1932 г., в семейство на червар и тъкачка. Пълен пролетарски произход! (с. 43)*

- *През 1951 година завърших гимназия в родното си село Вълчедръм. (с. 36)*

Своеобразната „поетика“ на доклада се появява и в следните изречения, съдържащи официални и художествени словосъчетания, които обикновено не се употребяват в живия говорим език:

- *Преодолявах недоимъка си с учителска заплата като волнонаемен служител в с. Фурен до юни 1946 г., когато продължих образованието си в Учителския институт в Шумен. [...] След като получих правоспособност за редовен прогимназиален учител, бях удостоен за директор на училището в родното ми село Фурен. (с. 30)*

• Наказан, след това уволнен. След 4 месеца повикан да започне работа. (с. 29)

• Дойде време да се разделим след шест месеца задружен живот. [...] Но всички в надпревара ме питаха, как са техните деца с дисциплината, с културното поведение, с участието в извънкласните форми. (с. 37)

• Най-вече отделяхме внимание на трудовото възпитание и възпитанието по трудолюбие. (с. 37)

• През 1947 г., докато участвах в жътвената кампания, паднах от купен със снопи върху ритлите на волската кола, която ги возеше и нараних белия си дроб. (с. 43)

• Само след три години закупих апартамент за 4600 лева и 2600 лева заем. [...] Животът ми в социализма бе на задоволително ниво, без недоимък. (с. 30)

Формалното изказване и езиковата щампа се появяват дори и в спомени, които съдържат много лични, дори интимни информации, например: През 1953 година баща ми почина твърде млад – нямаше още 42 години. Скръбта ни беше голяма, а болката ми до днес – неугаснала (с. 36). В публикуваните текстове няма обаче фразеологизми и поговорки, които са характерни за говоримия ежедневен език и които са особено многобройни в българския език. Всъщност само един от авторите – 72-годишен пенсионер – завършва изказването си образно: *И станах по-черен от дявола. Започнаха тормози, разселвания, търсеха под вола теле...*(с. 44), а в спомена на мюсюлманин, който претърпява процеса на насилствената промяна на имената, се появява изразът *правят го от магаре на кон*, който точно описва политиката на преименуване (с. 163). Фразеологизми се появяват и в спомените на лица, които отдавна живеят извън границите на България (срв. заключението на краткия мемоар на ветеринар от Детройт: *За умрелия – добро или нищо, казва старата българска поговорка*, с. 166). Възможно е това явление да се дължи на факта, че техният език не е повлиян така силно от напора на тогавашните езикови промени, както българският, употребяван от живеещите в границата на страната сънародници. Последните избират по-нови изразни средства, а в това число и по-нови фразеологизми, срв. напр.: *Тук лентата на спомена ми се скъсва* (с. 167), *оказа се с много промит мозък* (с. 179), *култов продукт* (с. 247). По-младите автори са се опитали да модифицират всеизвестни фразеологични изрази, пишейки: *Кучето си лаееше, а Комсомола си правеше к'вото иска* (с. 188), *Картинката беше твърде еретична, ако сме склонни да търсим под вола на партийната обич теле* (с. 190).

Някои от авторите на спомените усещат архаичността на лексиката от онова време и затова коментират някои изрази или думи:

• Така от една площ се получава няколко пъти по-голям добив (урожай, както се казваше тогава при тоталната ни русификация). (с. 24)

• На 1 април 1964 г. Партията ме „удостои“ – така се казваше тогава! – да бъда директор на Стопанска дирекция за населените места – Враца. (с. 44)

• *В ония години беше криза. Разбира се, не я наричаха криза, а „неурожай“ в братската социалистическа държава. (с. 59)*

Най-младото поколение, спомняйки си прелома на 90-те години, също забелязва лексикалните промени: *другарките в градината изведнъж станаха госпожици (с. 182), това беше поколение тийнейджъри (извинявам се за неуместния за тогавашното време израз), което се опитваше да намери своята музика (с. 304). Други се подиграват на абсурдността на някои формулировки и явления: От 15-годишни получавахме покана, на лицевата част на която пишеше „Доброволен труд за Родината“, а вътре „Присъствие-то задължително“. [...] Свободно време няхаме, защото имахме политинформация или се подготвяхме за прегледа за маршовата песен (с. 125).*

Преобладават обаче описания, в които личи, че авторите са убедени, че спомените им са разбираеми и за най-младите поколения, поради което не се стараят по никакъв начин да обяснят някои понятия или да разшифроват вече потънали в забравата съкращения. Затова неведнъж редакторите, осъзнавайки, че някои от отдавна неизползваните форми са херметични и могат да бъдат неразбираеми, прибавят пояснителни коментари, срв.: *след парофикация (прокарване на парно, б.р.) (с. 30), Отрано се влях в редиците на „Септемврийче“ – стигнах до отряден командир!, след това в РМС, ЕМОС, СНМ и ДСНМ (ранни имена на комсомола, б.р.) (с. 43). И все пак решаващото множество изрази и словосъчетания, отнасящи се към изминалата епоха или характеризиращи тогавашните възгледи и настроения, си остават без коментар, което придава на издадените спомени образност и исторически колорит, срв.: *попцина като израз, назоваващ ненапредничави възгледи, (с. 24), класовото разделение (с. 31), незаконни връзки с чужденци (с. 32), западно хулиганство (с. 33), висшист (с. 33), другарска взаимопомощ (с. 36), трудови бригади (с. 37), самодееен драмкръжок (с. 38), спецнабдяването (с. 39), воден режим (с. 92), спекулант и враг на народа (с. 40), бях председател на учкома (с. 43), жътвената кампания (с. 43), мръсните империалисти (с. 55), политинформация (с. 125), лектория (с. 83), отряден председател, дружинната ръководителка (с. 85), хигиенизиране на населението (с. 101), ведомствен апартамент (с. 120), образцова детска градина (с. 121) и други такива, които са се сраснали с човешкото съзнание и се появяват и в спомените на по-младите поколения.**

В спомените на почти всички, които помнят социализма, се срещат съкращения и абревиатури, повечето от които са познати само на българите и единствено на тези чужденци, които отлично се ориентират в историческите реалии на социалистическата епоха. Натрупването им решително затруднява четенето на някои фрагменти от книгата. Такива съкращения като *ДетМаг*, *БКП* или *ТКЗС* са ми добре известни. Не ме затрудни и да разшифровам наименованието *Отечествен фронт*, което се крие зад абревиатурата *ОФ* (макар че *ОФ-клуб* ме учуди, защото в Полша не е имало такъв тип дружества). Особено трудно беше обаче да се ориентирам, че *ВЕФ* е вид тран-

зистор. Други абривиатури, които се срещат в публикуваните спомени, са: РЕП, ВИТИЗ, БНА, ТВУ, УПК, УБО, ДКМС, БЗНС, ЦНСМ, ДЗС. Техният смисъл ми се изясни след проучвания в интернет порталите и консултации с българи, защото контекстът, в който са употребени, не навсякъде е достатъчен, за да се разбере пълното им значение. А такива наименования, като: *Николапетковци*, *Напса*, *Възродителен процес*, *хоремагът*, *ремсист*, *ВиК станция*, *Нансеново поданство* и др., изискват вече сериозни краеведски и исторически познания. Ако не се познават българското ежедневие и българските реалии, не е възможно да се разбере изречението *Моят приятел си доизкара разпределението и замина след нея* (с. 232). А за да се разбере, че *лихвоточки* – това е нещо трудно определимо, което е било необходимо, за да се купи жилище, трябва солидни социолингвистични познания. Същото се отнася и за споделеното, че: *обикаляхме малките градчета около Варна, за да си набавим „кучешка радост“ или „студентски блян“* (с. 278), което означава, че авторът ни информира за закупуването на популярна тогава марка салам.

Повечето автори, независимо от принадлежността си към определено поколение, използват думи с ярък емоционален оттенък: *американската поквара* (с. 34), *подгизнали*, *мръсни*, *ошавени* (с. 67), *утепаните хорица* (с. 59). Такива са и деминутивите, които се срещат особено често в спомените на по-възрастните автори: *хубава държавица*, *искрица надежда на утепаните хорица*, *корава баничка и бурканче започнала вече да прокисва боза*, *шепицата частници*, *беднички*. Допълнителните значения на тези умалителни (т.е. свързаните с тях конотации) се различават от неутралните по емоционална натовареност деминутиви *столче*, *количка*, *дрешки*, *какички*, които са характерни за говоримия език. Употребата на изрази с емоционален оттенък е само прелюдия към изразените в някои от текстовете възгледи и преценки: *Такава беше боеготовността на армията на онази България – мърлява, примитивна, просташка, като всичко друго в онази държава* (с. 68), *Завиждам на идните поколения – те вероятно ще изживеят онова, което аз имах възможност да изживея ТАМ и което тук е опорочено, изкривено и омерзено* (с.81), *спомените ни от това време [...] попадат в контекста на безличната сивота и пустота на бетонните блокове* (с. 153), *по Първа програма имаше дебиленото предаване, наречено „Страната Пионерия“* (с. 155), *заедно с една от дебилените квадратни шапчици с пискюлче отгоре* (с. 182). От своя страна, разговорният израз *супер як телевизор* (с. 236) предава положителната оценка на автора, който е представител на младото поколение.

Употребата на англицизми е характерна черта на изказванията на младите. В тях се срещат по-нови англицизми като *уикенд*, *харддиск*, *лайфстайл*. Професиите, които младото поколение упражнява, също носят английски наименования: *дизайнер* (с. 221), *мениджър* (с. 247). В спомените на по-младите автори се появяват неологизми: *оказа се, че съм от първия випуск, кой-*

то не почавдарчиха, и не покаубойчиха следователно (с. 182) и модни изрази и словосъчетания като: *Фабулата му е услужливо семпла* (с. 226) и такива, които са свързани с виртуалния свят *симулакрум* (с. 181).

От своя страна авторите от средното поколение често прибегват до иронията като стилистично средство, което цели да осмее реалиите на социалистическата епоха. Понякога ироничните изказвания са разбираеми само за тези, които добре си спомнят онова време. Не смятам, че днешните тинейджъри са в състояние да разберат за какво говори човек, който, спомняйки си за великденската литургия в „Александър Невски“, пише, че тя е била възпрепятствана от *вече традиционните хулигани* (с. 94), или какво има предвид авторът, който пише за себе си: *Бях най-висок в класа, бях отличник, спортист, а баща ми местен партиен функционер – всички фактори за изграждането на всестранно развита личност* (с. 169). За да постигнат желания ироничен ефект, пишещите умело използват богатствата на говоримия език, в които вплитат характерни официални изрази: *Пет-шест цигани теляци, гъбясали от влага, се трудеха по хигиенизиране на населението* (с. 101), *През ваканциите баба ми ме взимаше там на сказки и лектории, че да не тръгна по лош път. Сказки и лектории ли? Ми ще се съберат бабите и по някое дете в един салон с бюст на Димитров, ще излезе отпред една възрастна другарка с плетена жилетка и цици като футболни топки, ще представи лектора. И после той – обикновено съсухрен дядка с каскет и строго изражение – ще смънка нещо, например за „пиянството – враг на новото ни общество“* (с. 83). За някои иронията е средство да се скрият травматични преживявания, както в случая с 59-годишния журналист, който описва своето участие във военни упражнения по следния начин: *Въоръжени с каски, манерки и шанцови инструменти, пазихме завоеванията в калта още двацетина часа – мокри, гладни, вкоченени, уплашени, неразбиращи защо танковете на злите империалисти първо нас трябва да смажат по пътя към заветната си цел – Ямбол и Сливен...* (с. 68).

Рядко в събраните спомени се среща широко използваният в публицистичния език от началото на 90-те години на XX век похват да се употребяват турцизми с емоционален оттенък¹. От изразите с турски произход единствено съществителното *кеф* и глаголът *кефим се* се повтарят в няколко текста. Причината за тяхната поява е високата честота на употребата им в съвременния говорим език. Турцизми срещахме в спомена „Гълъб на мира“, който се отличава с честата употреба на жаргонни изрази: *Ако до утре сутрин с този нанос не е нарисован грамаден гълъб на мира на платното на надлеза на „Опълченска“, ще ни „правят до откат хас-мухар на вилица“* (с. 73). Останалите автори на публикуваните спомени употребяват жаргонни изрази с нежелание, отнасяйки се към тях като част от говоримия език, неподходяща

¹ Тази тема е засегната в статията ми, написана заедно с проф. Диана Иванова.

за писмената реч. Следователно, читателят рядко се натъква на изречения като *Учех в сто и двајсто даскало* (с. 93) или *Редяхме се на опашка за външната тоалетна, два смрадливи и усойни кенефа* (с. 196).

Още по-рядко се срещат елементи на езикова игра – ако все пак такива се появяват, те са непреводими, срв.: *На другия ден учителката във втори клас ни накара да дефинираме „свобода“*. *Мен ме прекъсна на второто изречение, защото съм била описвала свободия* (с. 261). Затова и не мога напълно да се съглася с мнение, което прочетох в интернет, че преводът на обсъждания тук сборник би помогнал за опознаването и разбирането на България и българите по-добре от различните информационни кампании, подегани в рамките на Европейския съюз. Смятам, че поради натрупването на специфична лексика книгата е до известна степен непреводима, доколкото не се допълни с обяснителни бележки и коментари, които – като средства за комуникация – са характерни за публикации с научен характер. Ако обаче се преведе по този обяснителен начин, тя би изгубила своята езикова атрактивност и локалния си колорит. В този смисъл трябва да се съгласим с Михаил Бахтин, който казва, че:

Имената имат аромат – аромата на професията, жанра, направлението, групата, определената творба, човека, поколението, младостта и старостта, деня, часа. Във всяка дума се усеща вкусът на контекста или контекстите, в които тя е преживявала своето пълно с напрежение социално съществуване... (Бахтин 1982: 123)

Сборникът „Аз живях социализма“ доказва правотата на Бахтиновото твърдение, че езикът не е неутрално средство за общуване, а по-скоро сбор от обществено утвърдени практики. Събраните в анализираната книга текстове доказват обаче и това, че посоченото твърдение може да се преобърне – обществените взаимоотношения преживяват своето пълно с напрежение езиково съществуване. Нека тази констатация бъде обобщение на настоящото изложение.

Библиография

- Господинов, съст. 2013: *Аз живях социализма*. съст. Г. Господинов. Пловдив: Жанет 45, 2013.
- Bachtin 1982: Bachtin, M.M. *Słowo w powieści*, przeł. W. Grajewski, w: M. M. Bachtin, *Problemy literatury i estetyki*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982.
- Walczak-Mikołajczakowa, Ivanova 2001: Walczak-Mikołajczakowa M., Ivanova D. *O języku współczesnej prasy bułgarskiej i polskiej*. B: *Słowiańszczyzna w kontekście przemian Europy końca XX wiek. Język – tradycja – kultura*, red. E. Tokarz, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2001, 306-312
- www.spomeniteni.org